

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.922.86:316.614

© Т. А. Яновська, 2023

orcid.org/0000-0002-7144-689X

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2023.2.288293>

ЯНОВСЬКА Тамара Анатоліївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

УСВІДОМЛЕННЯ ВИНИ НЕПОВНОЛІТНІМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ ЯК УМОВА УСПІШНОЇ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

Дана стаття присвячена теоретичному аналізу вивчення психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями. Аналізується поняття вини, її психологічний зміст та свідомо-вольова поведінка як ознака осудності особи. Вивчається проблема здатності до свідомо-вольової поведінки неповнолітніх, розкриваються особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. Аналізуються процеси виправлення та ресоціалізації засуджених неповнолітніх, а також особливості виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми. Обґрунтовуються методологічні аспекти дослідження психологічних чинників усвідомлення вини як умови успішної ресоціалізації неповнолітніх злочинців. Експериментально доводиться вплив психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями на їх ресоціалізацію.

Ключові слова: *психологічні чинники, вина, усвідомлення вини, неповнолітні злочинці, свідомо-вольова поведінка, виправлення, ресоціалізація.*

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх є складовою частиною злочинності взагалі, але також має свої специфічні особливості, що дозволяє розглядати її як самостійний об'єкт психологічного вивчення. У період зростання злочинності (в тому числі й серед неповнолітніх) перед державою та її структурами гостро постають питання

профілактики правопорушень, виправлення поведінки злочинців та ефективна й адекватна ресоціалізація підлітків, як вже скоїли злочин.

Успіх процесу ресоціалізації неповнолітнього злочинця великою мірою залежатиме від його власного бажання повернутись до нормального життя в якості законослухняного громадянина, від усвідомлення своєї вини. Тому що усвідомлення провини та щире каяття слід вважати найважливішою передумовою ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. Актуальність вивчення проблеми усвідомлення вини неповнолітніми правопорушниками в наш час не підлягає сумніву як з погляду незмінного зростання та поширення рецидивів злочинів серед неповнолітніх, так й з точки зору соціально-психологічної значущості проблеми. Проблема усвідомлення вини за будь-яке правопорушення, в тому числі за злочин, є самостійним питанням, насамперед пенітенціарної психології, яке на сьогодні є недостатньо проаналізованим і вивченим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вини у загальному вигляді є міждисциплінарною (філософська, психологічна, етико-правова).

Уперше визначення вини дав А. Піонтковський. Він розумів вину як психічне ставлення осудної особи до вчиненого нею злочинного діяння у формі умислу або необережності. У психічному змісті злочину на думку Р. Вереші, вина розглядається як психічне ставлення суб'єкта до оточуючої дійсності і скоєної дії та як психічний процес, що розвивається у часі й має свою динаміку, початок і завершення; цей процес відбувається на фоні певного психічного стану суб'єкта, що здебільшого відіграє важливу роль; вина у злочині має вираження у певних психічних властивостях, якостях особистості (Жацавець, 2018).

Складовими ознаками психічного ставлення є свідомість і воля, різні комбінації яких утворюють різні модифікації вини. Тому інтелект і воля в сукупності утворюють зміст вини. Таким чином, в кожний психічний акт певною мірою входять дві ознаки – інтелектуальна і вольова. Але деякі вчені, такі як, Б. Утевський, П. Дагель, Д. Котов, Ф. Гілязев, Л. Шеховцова виділяють ще й третю ознаку – емоційну. У реальному житті

інтелектуальні, вольові та емоційні ознаки взаємопов'язані і утворюють єдиний психічний процес, тому виділення їх є умовою, необхідною для з'ясування змісту вини. У психологічній науці проблема вини є складовою частиною проблеми соціальних емоцій, де вина визначається як «самооцінювальна» емоція. Вивченням особливостей свідомовольової поведінки засуджених займалися В. Медведєв, О. Бандурка, С. Бочарова, О. Землянська, які свідчили про наявність в свідомості особистості захисних мотивів, що з легкістю переростають у підлітків в негативні психічні стани.

Н. Малиш підкреслює, що в процесі формування особистості неповнолітніх правопорушників відбуваються перекручування у сферах самопізнання, самовідношення й саморегуляції, які детермінують їх девіантну поведінку. Ця обставина має вплив на зовнішні форми їх поведінки й внутрішні процеси оцінки вчиненого. Щодо зовнішніх форм, то О. Павлик зауважує, що мотиваційна сфера особистості неповнолітніх правопорушників має свої специфічні властивості та є психологічним чинником, який поряд з іншими детермінантами визначає суб'єктивну можливість скоєння злочину. Щодо особливостей внутрішніх психічних процесів Н. Грєса вказує, що процес усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями ускладнює недостатнє оволодіння ними емоціями, погане розуміння та прогнозування поведінки своєї та оточуючих, недостатній розвиток правосвідомості (див. огляд: Красілова, 2020; Опальчук, 2014; Яновська, 2022).

Ресоціалізація неповнолітніх розглядається у працях українських дослідників, зокрема, виховна робота із засудженими неповнолітніми (В. Кривуша, П. Вівчар, В. Синьов); соціально-педагогічні і психологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх (П. Гусак, О. Караман, В. Лютий, А. Скіць, М. Фіцула, С. Харченко, О. Янчук); аспекти соціальної адаптації дітей та молоді, що відбували покарання в пенітенціарних закладах (О. Беца, В. Любченко, Н. Максимова, І. Пінчук, В. Сулицький, С. Толстоухова) (див. огляд: Дільна, 2020; Максимова, 2018; Романова, 2021). Незважаючи на широкий науковий інтерес до проблеми виправлення неповнолітніх правопорушників, питання усвідомлення ними вини в

процесі ресоціалізації залишається дослідженням на недостатньому рівні.

Постановка завдань. *Об'єктом* дослідження є особистість неповнолітнього злочинця. *Предметом* дослідження є психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями у процесі їх ресоціалізації.

Мета дослідження: дослідити психологічні особливості та чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями в контексті їх ресоціалізації.

Відповідно до мети, об'єкту і предмету дослідження визначені такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз джерел щодо вивчення проблеми вини.

2. Визначити психологічну структуру усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями та обрати методи її дослідження.

3. Здійснити емпіричне дослідження та проаналізувати отримані результати щодо виявлення психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми правопорушниками як умови їх успішної ресоціалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями проводилося на базі державної установи «Кременчуцької виховної колонії». У ньому взяли участь неповнолітні злочинці віком 16-17 років (87 осіб), які скоїли злочини різного ступеня тяжкості і спрямованості та на час проведення дослідження знаходилися у колонії протягом 3-6 місяців (період адаптації). При аналізі скоєних неповнолітніми злочинів використовувалася класифікація злочинів на корисливі, насильницько-корисливі та насильницькі злочини (Кацавець, 2018). На першому етапі проводилось дослідження особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями. Для вирішення задач цього етапу були використані методика: анкета «Усвідомлення вини» і модифікована методика «Незавершені речення» (Красілова, 2020).

Як видно з отриманих даних, 60,9% неповнолітніх злочинців скоїли корисливі злочини (крадіжки державного, суспільного майна чи особистого майна громадян). На другому місці знаходяться насильницько-корисливі злочини (29,9% –

грабіж або розбій). Менш за все неповнолітніми право порушниками скоєно насильницьких злочинів (9,2% – вбивство).

Проведення опитування досліджуваних дозволило виявити основні мотиви скоєних ними злочинів. Встановлено, що більшість правопорушень скоювались заради матеріальної наживи (40,2%) та за компанію (20,7%). 18,4% правопорушників вчинили свій злочин за іншими обставинами (наркотики, жадібність, честь, сімейні обставини та інше). Відчуття ризику стало мотивом злочину 14,9% неповнолітніх, а почуття радості, задоволення – 5,8% досліджуваних. На підставі контент-аналізу їх особових справ встановлено, що 52,8% респондентів виростили у повній сім'ї, 35,7% виховувалися у неповних сім'ях та 11,5% росли без батьків.

При аналізі когнітивної складової усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями були розглянуті питання анкети та незавершених речень, які відбивають оцінку кримінально-правових наслідків злочинного злодіяння.

Результати свідчать, що 45,9% неповнолітніх злочинців вважають себе винними у тому, які скоїли злочин і потрапили в колонію. Інша частина досліджуваних покладають вину на інші фактори: друзі (26,4%), обставини (27,6%), працівники поліції (10,4%). Відповідальність за скоєний злочин беруть на себе 42,5% неповнолітніх, а 57,5% вважають, що вони швидше за все не несуть за це відповідальності.

Аналіз когнітивної складової усвідомлення вини за допомогою модифікованої методики «Незавершені речення» дозволив доповнити отримані результати дослідження усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями. На таке речення, як «у моєму знаходженні в колонії винен(і)...» були отримані такі відповіді: мої друзі – 28,7%, я сам – 27,6%, обставини – 21,8%, працівники поліції – 11,5%, потерпілий – 5,8%, частково я, частково друзі – 6,4%, спиртні напої – 2,3%. Отже, більшість неповнолітніх злочинців вважають, що у скоєному злочині винні друзі та обставини, а свою вину у ситуації, що виникла, вбачає менша половина респондентів.

Продовження речення «моєю найбільшою помилкою було...» отримало варіанти: почав красти – 35,6%, не слухав батьків – 32,2%, почав вживати спиртні напої – 20,7%, коли почав колотися – 10,5%. Таке речення, як «я заслуговую...»

респонденти закінчили: свободи – 35,5%, покарання – 34,3%, умовно-дострокового звільнення – 17,3%. 8,1% неповнолітніх злочинців вважають, що заслуговують умовного терміну або меншого терміну покарання, а 7,8% досліджуваних бажають отримати любов своїх батьків. Речення «я винен в тому, що...» досліджувані закінчили так: скоїв злочин – 43,3%, слухав друзів – 21,8%, не слухав батьків – 13,5%, образив інших людей – 5,9%, убив людину – 3,5%, потрапив до поліції – 2,3%. Інакше кажучи, досліджувані намагаються перекласти свою відповідальність на інших за те, що вони скоїли злочин та знаходяться в колонії.

Підсумковий аналіз рівня усвідомлення вини в рамках когнітивної складової показав, що більшою мірою неповнолітнім злочинцям (52,9%) властивий низький рівень усвідомлення вини. Таким чином отримані дані свідчать про те, що більшість неповнолітніх злочинців не повною мірою усвідомлюють свою вину на когнітивному рівні.

Результати дослідження поведінкової складової усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями говорять, що 55,2% респондентів не мали бажання після здійснення кримінального злочину признатися у всьому до арешту, а 50,6% досліджуваних не змогли б відкрито засудити свої злочинні попередні дії перед іншими засудженими. 44,8% респондентів майже були готові зізнатись у скоєному злочині до арешту та 49,4% - згодні відкрито засудити свої дії у будь-який час та серед друзів. 64,4% досліджуваних вчинили б знову правопорушення, якби опинились у аналогічній ситуації.

Аналіз поведінкової складової усвідомлення вини за допомогою модифікованої методики «Незакінчені речення» дозволив доповнити отримані дані дослідження. Неповнолітніми злочинцями речення «зробив би все, щоб забути...» було продовжено варіантами: роки в колонії – 31,3%, немає що забувати – 24,7%, про свій злочин – 18,4%, мені не заважає те, що я скоїв – 16,1%, все, що зі мною трапилось – 13,5%. Речення «якби у мене була можливість почати жити знову...» мало вигляд: слухав своїх батьків – 42,5%, почав життя спочатку – 22,7%, цієї можливості немає й не буде – 16,6%, не скоїв би злочину – 12,4%, повернути час – 9,2%. Речення «більше всього я б хотів...» було закінчено так: скоріше

звільнитись – 31%, умовно-дострокового звільнення – 27,6%, гарного життя – 21,6%, побачити свою сім'ю – 12,6%, все повернути назад – 9,1%. Респонденти на речення «настане той день, коли...» мали думку: я буду вільною людиною – 54,9%, звільнюсь та приїду додому – 32,1%, хочу, щоб швидше все скінчилось – 13,8%. Таким чином, отримані результати дослідження поведінкової складової вини свідчать про те, що неповнолітніми злочинцями погано усвідомлюється бажання зізнатися у скоєному злочині, осудити свої дії перед іншими засудженими. Загальний аналіз рівня усвідомлення вини в рамках поведінкової складової показав, що 44,8% неповнолітнім правопорушникам властивий низький рівень усвідомлення вини. Це свідчить про те, що більша частина неповнолітніх злочинців практично не усвідомлюють свою вину на поведінковому рівні.

Результати дослідження емоційної складової усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями свідчать, що 85% досліджуваних розкаються у скоєному ними злочині, а 66,7% ще й співчують потерпілому. В цілому, 61,2% досліджуваних вважають, що заслуговують на отримане покарання та 86,2% респондентів, що вирок суду є майже справедливим.

Аналіз емоційної складової усвідомлення вини за допомогою модифікованої методики «Незавершені речення» дозволив доповнити отримані дані дослідження. Значна більшість неповнолітніх злочинців речення «я переживаю почуття сорому...» закінчили так: перед батьками – 50,6%, перед родичами та друзями – 20,6%. Інша частина досліджуваних переживають почуття сорому: дуже рідко – 9,2%, перед родичами – 8,4%, ніколи в житті – 8,1% та коли як – 2,3%. Речення «люди, що скоюють злочин, повинні зазнавати...» було продовжено так: відчуття провини – 40,2%, розкаяння совісті – 17,2%, відчуття сорому – 14,9%. 9,7% неповнолітніх злочинців повинні відчувати азарт, везіння – 8,4%, покарання – 6,6%, страх – 4,6%. Майже однакова кількість досліджуваних продовжили речення «я був би радий...» варіантами відповідей: свободі – 26,5%, якби отримати умовно-дострокове звільнення – 24,1%, потрапити додому – 22,7%. 14,9% неповнолітніх правопорушників були б раді повернути час назад, частіше бачити рідних.

Загальний аналіз рівня усвідомлення вини в рамках емоційної складової показав, що 62,1% неповнолітнім злочинцям властивий високий рівень усвідомлення вини. Таким чином, на емоційному рівні відбувається практично повне усвідомлення вини майже всіма неповнолітніми злочинцями та завдяки цьому вони мають можливість більш адекватно оцінювати своє ставлення до скоєного злочину, його наслідків, потерпілого та вироку суду.

Отримані результати по всім трьом складовим усвідомлення вини свідчать про те, що більшість неповнолітніх злочинців розкаються і усвідомлюють покарання, співчують потерпілому, вирок суду вважають справедливим (емоційна складова вини). В той же час інші засуджені не готові засудити свої попередні злочинні дії, знову вчинили б правопорушення, якби опинилися в аналогічній ситуації (поведінкова складова усвідомлення вини) та винними й відповідальними за скоєний злочин вважають інших людей, обставини, працівників правоохоронних органів, не в повній мірі розуміють зміст і міру покарання за скоєне ними правопорушення (когнітивна складова усвідомлення вини). Таким чином, усвідомлення вини у неповнолітніх засуджених більш відбувається на емоційному рівні, ніж на поведінковому та когнітивному.

На підставі проведеного аналізу когнітивної, поведінкової, емоційної складових усвідомлення вини всіх неповнолітніх злочинців було поділено на три групи залежно від рівня усвідомлення ними вини.

Першу групу склали неповнолітні злочинці (18 осіб) з високим рівнем усвідомлення вини (практично повністю усвідомлюють вину); *другу групу* – 43 особи з середнім рівнем (частково усвідомлюють вину); до *третьої групи* увійшли 26 неповнолітніх з низьким рівнем (практично відсутнє усвідомлення і переживання факту скоєного ними злочину).

Для першої групи випробовуваних характерно майже повною мірою усвідомлення своєї вини. У емоційному плані вони повністю переживають факт того, що скоїли злочин, а також практично повністю готові відповідати за свої вчинки і поведінку в цілому. Дана група неповнолітніх злочинців в своєму злочині розкається, переживає почуття сорому та вважає, що вирок повністю справедливий, і в тому, що з ними

відбулося, вони винні самі. Деякі юнаки з високим рівнем усвідомлення вини скоєний злочин вважають найбільшою помилкою у своєму житті. Також найбільшим їх бажанням є прагнення виправитися у майбутньому, слухатися старших і не повторювати свої помилки, які призвели до скоєння злочину. Контент - аналіз особових справ показав, що неповнолітніми злочинцями цієї групи скоєно 27,8% корисливих, 27,8% – насильницько-корисливих, 44,4% – насильницьких злочинів.

Для другої групи неповнолітніх злочинців характерно середній рівень усвідомлення вини. Вони не повною мірою переживають факт скоєного злочину, частково відповідають за свої дії та вчинки. В цілому дана група досліджуваних більшою мірою бачать провину інших людей і обставин в скоєному злочині, чим свою. Для них характерно почуття сорому, прагнення розпочати життя знову, бажання все забути, однак вони не повною мірою вважають вирок справедливим. Правопорушниками цієї групи скоєно 72,1% корисливих злочинів, 27,9% насильницько-корисливих злочинів.

Третю групу випробовуваних характеризує практично повна відсутність усвідомлення факту скоєного злочину. Їм властиве погане розуміння зв'язку між поведінкою і його наслідками, вони слабо орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки. Дана група правопорушників у скоєному ними злочині не розкаюються, вважають себе не винними, а рішення суду – повністю не справедливим. У тому, що вони знаходяться в колонії винні інші люди, найчастіше друзі, збіги обставин і, взагалі, вважають колонію випадковістю. Найбільшим бажанням даної групи правопорушників є свобода. Основною метою життя вони бачать задоволення своїх потреб, що найчастіше пов'язані з накопичуванням грошей. Проте при досягненні поставленої мети у респондентів даної групи відсутня диференціація правових і протиправних засобів дій. Аналіз особових справ неповнолітніх злочинців з низьким рівнем усвідомлення своєї вини показав, що ними були скоєні як корисливі (65,3%), так й насильницько-корисливі (34,6%) злочини.

Порівняльний аналіз свідчить, що неповнолітні злочинці, які майже повною мірою усвідомлюють свою вину частіше скоюють насильницькі злочини (44,4%, $p_{1,2} < 0,01$, $p_{1,3} < 0,01$).

Навпаки, неповнолітні злочинці з середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини частіше скоюють корисливі злочини (72,1%, 65,3%, $p_{1,2} < 0,05$, $p_{1,3} < 0,05$). Припустимо, що чим важчим є злочин, тим вищий рівень усвідомлення вини, але основним завданням дослідження полягало у вивченні основних психологічних чинників, які впливають на усвідомлення вини неповнолітніх злочинців.

Для вирішення задач другого етапу були використані методи: тест антиципаційної спроможності (за В. Менделевичем); методика «Локус контролю» (за Дж. Роттером, Є. Ксенофонтовою) (Красілова, 2020). За допомогою тесту антиципаційної спроможності проведено дослідження прогностичної компетентності неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини, що дало можливість виявити та оцінити кількісні показники антиципаційних здібностей за трьома складовими: особистісно-ситуативної, просторової й часової.

Результати дослідження психологічних особливостей антиципаційної спроможності неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини свідчать, що у неповнолітніх злочинців з високим рівнем усвідомлення вини найчастіше реєструється нормоваріантний тип особистісно-ситуаційної антиципаційної спроможності (83,3%). Для неповнолітніх злочинців з середнім та низьким рівнями усвідомлення вини характерна наявність моноваріантного типу (76,9%). Відповідно, особистісно-ситуаційна прогностична компетентність притаманна лише $\frac{1}{4}$ частці неповнолітніх другої та третьої груп (23,3% і 23,1%). Причому в першій групі нормоваріантний тип зареєстровано найчастіше, ніж в інших двох групах респондентів ($p_{1,2} \leq 0,001$ та $p_{1,3} \leq 0,001$), а моноваріативний – рідше ($p_{1,2} \leq 0,001$ та $p_{1,3} \leq 0,001$). Отримані дані свідчать, що більшість неповнолітніх першої групи здатні використовувати потенційні можливості співволодіння ситуацією, в той час як неповнолітні другої та третьої груп взаємовідносини з оточуючими будують на принципах «ти мені – я тобі», передбачають лише один результат подій, поведінки оточуючих, тобто їм властива ригідність як на рівні установок, так на рівні прогнозування наслідків цих дій.

Для всіх груп неповнолітніх правопорушників незалежно від рівня усвідомлення вини найбільш характерна просторова антиципаційна неспроможність (72,2%; 88,4%; 84,5%). В той же час моторна вправність реєструється рідше (27,8%, 11,6%, 15,5%). Для всіх респондентів типовою є низька здатність передбачати рух предметів у просторі, координувати власні рухи, проявляючи моторну незручність. Їм властиво часто здійснювати помилки як в «орієнтуванні на місцевості», так й в орієнтуванні у собі.

Хроноритмологічна антиципаційна спроможність у респондентів першої групи зустрічається найчастіше (77,8%; $p \leq 0,001$). Тобто, правопорушникам, які мають високий рівень усвідомлення своєї вини притаманна здібність правильно прогнозувати і точно розподіляти час. Для більшості неповнолітніх злочинців другої й третьої групи характерна наявність хроноритмологічної антиципаційної неспроможності, що не властиво досліджуваним першої групи (81,4%; 92,3%; $p \leq 0,001$). Тобто, для них типовими є непунктуальність, неможливість ефективно розраховувати і планувати час. Оцінка часу будується у них на емоційно-суб'єктивній основі, тобто для них час тече то надмірно швидко, то тягнеться катастрофічно повільно. Таким чином, високий рівень антиципаційної спроможності більш притаманний неповнолітнім з високим рівнем усвідомлення вини, а низький – неповнолітнім, які практично не усвідомлюють свою вину щодо скоєного злочину.

Результати, отримані при визначенні кореляції між усвідомленням вини неповнолітніми злочинцями та складовими антиципаційної спроможності говорять про позитивний зв'язок тільки з особистісно-ситуаційною складовою ($r = 0,294$; $p \leq 0,01$). Це вказує на те, що для високого рівня усвідомлення вини більш характерним є нормоваріантний тип антиципаційної спроможності, тобто із зростанням здатності правильно прогнозувати події, поведінкові реакції інших людей, власних вчинків зростає й рівень усвідомлення своєї вини.

Виявлено також кореляційний зв'язок між рівнем усвідомлення вини та загальним рівнем прогностичної компетентності ($r = 0,324$; $p \leq 0,01$). Можна стверджувати, що чим вищим є загальний рівень антиципаційної спроможності,

тим вищий рівень усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями.

Проаналізуємо результати аналізу психологічних особливостей локусу контролю неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини. Вони свідчать, що у респондентів у сфері досягнень середній показник значень перевищує 4 бали, що говорить про тенденції до інтернального локусу контролю для всіх груп досліджуваних, незалежно від рівня усвідомлення вини ($5,65 \pm 2,58$; $5,31 \pm 3,09$; $5,83 \pm 3,20$). Отже, неповнолітні злочинці вважають, що емоційно позитивні події і ситуації у їх житті були результатом власних дій, і що вони здатні досягти визначеної мети у майбутньому та відчують свою власну відповідальність за досягнуті успіхи. Отримані дані щодо середніх значень інтернальності у сфері невдач неповнолітніх злочинців доводять наявність зниження показників інтернальності залежно від рівня усвідомлення вини, причому максимально відрізняється від інших перша група ($6,38 \pm 1,85$; $3,73 \pm 2,92$; $3,69 \pm 1,40$, $p_{1,2} < 0,05$; $p_{1,3} \leq 0,05$). Тобто неповнолітні злочинці, які мають високий рівень усвідомлення вини більш здатні відчувати відповідальність за свої невдачі, що вже стались або можуть відбутись у їх житті, а неповнолітні злочинці із середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини, навпаки – відповідальність за свої невдачі здатні перекладати на зовнішні обставини, інших людей, вдачу або «долю».

У неповнолітніх злочинців першої групи середні показники за шкалою «схильність до самообвинувачення» має позитивне значення ($0,73 \pm 1,08$, $p_{1,2} \leq 0,05$, $p_{1,3} \leq 0,05$), в той час як у інших двох групах - негативні значення ($-1,56 \pm 2,21$; $-2,14 \pm 0,50$, $p_{1,2} \leq 0,05$, $p_{1,3} \leq 0,05$). Це свідчить про те, що неповнолітні, які майже повною мірою усвідомлюють свою вину вважають, що причина їх невдач – вони самі, а причина їх досягнень – хтось інший: «це випадково», «мені допомогли». Для неповнолітніх злочинців, які частково або практично не усвідомлюють свою вину, притаманне маловірне проявлення самозвинувачувальної поведінки, оскільки при успіхах вони частіше бачать їх причини у собі, а при невдачах здатні вважати, що «хтось інший винен, але не я».

У неповнолітніх злочинців першої групи середні показники інтернальності у сфері учбової діяльності є вищими по суб-

шкалам учбово-соціальний аспект інтернальності ($6,22 \pm 3,59$; $3,97 \pm 1,83$, $3,57 \pm 2,41$) та учбово-процесуальний аспект інтернальності ($5,94 \pm 2,29$; $3,97 \pm 1,83$, $3,80 \pm 2,32$), ніж в двох інших групах ($p_{1,2} \leq 0,05$; $p_{1,3} \leq 0,05$). Тобто, правопорушники з високим рівнем усвідомлення своєї вини схильні вважати, що отримані результати певної діяльності залежать від якості їх власних дій. Такі підлітки схильні до прийняття відповідальності на себе у сфері соціальних відносин, здатні проявляти ініціативу, а також мають певні навички забезпечення процесу учбової діяльності. Неповнолітнім злочинцям із середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини важче пояснити причини та способи досягнення того або іншого результату своєї діяльності; вони здатні брати на себе відповідальність за результати діяльності. Їм властива відсутність прояву ініціативи та відповідальності за відносини, які складаються з однолітками та вихователями. Можна припустити, що в процесі вирішення конкретних навчальних задач, навіть за наявності відповідної мотивації, неповнолітні злочинці другої і третьої груп можуть стикатися з великими труднощами у зв'язку з недостатньо розвиненими навичками якісного здійснення самостійної діяльності.

У неповнолітніх злочинців трьох груп середні значення інтернальності у міжособистісному спілкуванні перевищують 4 бали, що свідчать про тенденцію до інтернального локусу контролю по компетентності у сфері міжособистісних відносин ($5,66 \pm 4,0$; $4,15 \pm 2,66$; $6,25 \pm 3,49$). Їм притаманно вважати себе достатньо компетентними у міжособистісних відносинах. При аналізі інтернальності у міжособистісному спілкуванні за субшкалою «відповідальність в сфері міжособистісних відносин», навпаки, реєструється зниження інтернальності залежно від рівня усвідомлення вини, причому максимально відрізняється від інших перша група ($6,05 \pm 2,29$; $3,60 \pm 2,76$; $3,87 \pm 3,12$, $p_{1,2} \leq 0,05$; $p_{1,3} \leq 0,05$). Отримані дані свідчать, що неповнолітні злочинці із середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини, не здатні повною мірою брати на себе відповідальність за позитивні та негативні варіанти міжособистісних відносин.

Аналіз отриманих результатів середніх показників інтернальності неповнолітніх злочинців у сфері сімейних відносин доводить наявність зниження інтернальності від

першої до третьої групи, причому між показниками рівня інтернальності у сфері сімейних відносин між третьою та двома іншими групами розбіжності вірогідні ($6,21 \pm 3,91$; $5,39 \pm 2,29$; $3,61 \pm 2,72$; $p_{1,3} \leq 0,05$; $p_{2,3} \leq 0,05$). Неповнолітні злочинці першої і другої групи вважають себе більш відповідальними за події у сімейному житті, а досліджувані третьої групи вважають своїх партнерів відповідальними за значущі події і ситуації у сімейному житті. Для неповнолітніх злочинців трьох груп середні значення інтернальності у сфері власного здоров'я перевищують 4 бали, що свідчить про більш виражену тенденцію до інтернального локусу контролю у сфері здоров'я ($5,22 \pm 4,18$; $4,86 \pm 4,01$; $5,51 \pm 2,34$). При цьому більшість неповнолітніх злочинців незалежно від рівня усвідомлення вини вважають себе більш-менш відповідальними за стан власного здоров'я.

Аналіз отриманих результатів щодо інтернальності у запереченні активності доводить наявність статистично вірогідного зниження інтернальності від першої до третьої групи ($8,99 \pm 6,0$; $11,3 \pm 7,08$; $12,7 \pm 5,60$; $p_{1,2} \leq 0,05$; $p_{1,3} \leq 0,05$), причому між середніми показниками інтернальності у сфері заперечення активності за субшкалою «готовність до діяльності», яка пов'язана з подоланням труднощів, між третьою й першою групами розбіжності вірогідні ($4,44 \pm 2,14$; $6,38 \pm 1,44$, $p_{1,3} \leq 0,05$). Неповнолітні злочинці з високим рівнем усвідомлення своєї вини вірять у власні сили, які дають їм можливість впливати на своє життя, готові до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів та до самостійного планування, здійснення діяльності та відповідальності за неї. Неповнолітні злочинці із середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини пояснюють свою слабку активність законами всесвіту та не намагаються щось змінювати у своєму житті, їм властива слабка здатність до активності діяльності, її здійснення та відповідальності за неї.

У неповнолітніх злочинців, які мають високий рівень усвідомлення вини коефіцієнт локусу контролю склав $23,55 \pm 46,85$, в групі із середнім рівнем усвідомлення своєї вини $16,86 \pm 66,26$, а у неповнолітніх злочинців з низьким рівнем усвідомлення вини загальний коефіцієнт локусу контролю склав $14,53 \pm 2,58$ балів. При цьому, у неповнолітніх злочинців з

високим рівнем усвідомлення своєї вини середній показник загальної інтернальності виявився вірогідно вищим, ніж у неповнолітніх злочинців, які частково або взагалі не усвідомлюють свою вину ($p_{1,2} \leq 0,05$, $p_{1,3} \leq 0,05$). Також діагностуються вірогідні розбіжності за субшкалою «інтернальність суджень про життя взагалі» між неповнолітніми злочинцями які, усвідомлюють вину та досліджуваними, які частково або практично не усвідомлюють свою вину ($12,24 \pm 19,67$; $7,55 \pm 23,39$; $6,30 \pm 2,06$; $p_{1,2} \leq 0,05$; $p_{1,3} \leq 0,05$). Таким чином, за шкалою загальної інтернальності була отримана тенденція: із підвищенням показника інтернальності зростає й повнота усвідомлення неповнолітніми злочинцями своєї вини у скоєному злочині.

Для більш глибокого аналізу проаналізовано відсоткові показники загальної інтернальності неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини. В групі неповнолітніх злочинців з високим рівнем усвідомлення своєї вини майже однаково реєструються екстернальний та інтернальний локус контролю (55,6%; 44,4%). Для неповнолітніх злочинців, які мають середній рівень усвідомлення вини, навпаки, більш характерним виявився екстернальний локус контролю при невеликій кількості інтернального типу локусу контролю (72,1%; 27,9%). Найбільш притаманним для неповнолітніх злочинців з низьким рівнем усвідомлення своєї вини виявився екстернальний локус контролю, а інтернальний локус контролю практично взагалі не властивий в цій групі юнаків (88,5%; 11,5%). Порівняльний аналіз показав, що для неповнолітніх злочинців першої групи внутрішній локус контролю більш притаманний, ніж для досліджуваних третьої групи (44,4%, 11,5%, $p_{1,3} \leq 0,001$). Навпаки, серед неповнолітніх злочинців із низьким рівнем усвідомлення своєї вини частіше реєструється екстернальний локус контролю, ніж в першій групі (88,5%, 55,6%, $p_{1,3} \leq 0,01$). Тобто, неповнолітнім злочинцям з високим рівнем усвідомлення вини більш властиво вважати, що сили, які впливають на долю людини, знаходяться усередині нього самого та відповідальність за власне життя покладати теж на самого себе, а не на зовнішні обставини та інших людей. Вони є більш незалежними та орієнтованими на своє Я, що в свою

чергу, дозволяє краще розуміти власну поведінку та вирішувати проблеми, що виникають.

Неповнолітнім злочинцям із середнім та низьким рівнями усвідомлення своєї вини властивий екстернальний локус контролю. Екстернали не схильні брати на себе відповідальність сповна, більш конформні та схильні до соціального, групового впливу. У екстерналів недостатньо розвинена здатність до визнання та адекватної оцінки своїх помилок, й як наслідок – складність їх виправлення. Екстерналам легше у складних ситуаціях перекласти відповідальність з себе на когось іншого; вони не здатні або здатні в меншому ступені, ніж інтерналі до самореалізації, до самопізнання, до розуміння своїх помилок і до їхньої подальшої зміни. Також їм більш властива самовпевненість і переоцінка своїх можливостей, й як наслідок – неадекватна самооцінка, що може негативно позначитися на побудові моделей поведінки в різних ситуаціях.

При вивченні взаємозв'язку між складовими інтернальності та рівнем усвідомлення вини було виявлено позитивну кореляцію за такими показниками: схильність до самообвинувачення ($r = 0,726$; $p \leq 0,001$), інтернальність у сфері невдач ($r = 0,438$; $p \leq 0,001$), інтернальність у сфері сімейних відносин ($r = 0,476$; $p \leq 0,001$). Отже, якщо для неповнолітніх злочинців більш притаманним є інтернальний локус контролю в даних сферах, то тим вище є рівень усвідомлення ними вини. Тобто чим вище здатність відчувати відповідальність за свої невдачі та значущі події і ситуації у сімейному житті, тим вище рівень усвідомлення вини. Що стосується інтернальності у сфері досягнень та інтернальності у сфері здоров'я, то значущого кореляційного зв'язку з усвідомленням вини виявлено не було.

Зафіксовано також існування значущого кореляційного зв'язку між усвідомленням вини та інтернальністю в учбовій діяльності ($r = 0,435$; $p \leq 0,001$), інтернальністю у міжособистісному спілкуванні ($r = 0,316$; $p \leq 0,01$), запереченням активності ($r = 0,384$; $p \leq 0,001$) та їхніми складовими. Тобто спостерігається тенденція: чим більше неповнолітнім злочинцям властиво учбово-соціальний та учбово-процесуальний аспект інтернальності, тим вище рівень усвідомлення вини. Тобто зі зростанням компетентності та відповідальності у сфері міжособистісних відносин, а також готовності до здійснення

діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів, а також готовності брати на себе відповідальність за свою діяльність й зростає рівень усвідомлення своєї вини.

Виявлено також наявність помірного кореляційного зв'язку між загальним рівнем інтернальності ($r = 0,306$; $p \leq 0,01$), його складовою «інтернальністю суджень про життя взагалі» ($r = 0,359$; $p \leq 0,01$) та усвідомленням вини. Не виявлено кореляційного зв'язку між інтернальністю при опису особистісного досвіду та усвідомленням вини. Даний факт відбиває таку закономірність: чим більше неповнолітнім злочинцям властивий інтернальний локус контролю в цілому, тим вище рівень усвідомлення вини та навпаки.

Виявлено значимий позитивний взаємозв'язок між складовими емоційного інтелекту (емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивація, емпатія) та усвідомленням вини. Встановлено, що чим вище рівень емоційного інтелекту, тим вище рівень усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями ($r = 0,651$; $p \leq 0,001$). В результаті кореляційного аналізу встановлено, що чим більше у неповнолітніх розвинені здібності орієнтуватися у суспільних нормах і правилах поведінки та правильно розуміти мовленнєву експресію в контексті конкретної ситуації, тим вище їх рівень усвідомлення вини. В цілому, чим вищим є рівень загального соціального інтелекту неповнолітніх злочинців, тим краще вони здатні усвідомлювати свою вину щодо скоєного злочину ($r = 0,385$; $p \leq 0,001$). Високий рівень соціального та емоційного інтелекту допомагає розуміти, співчувати та передбачати поведінку інших людей у певних ситуаціях та тим самим усвідомлювати вираз власних почуттів та їх відповідність нормам та цінностям суспільства.

Результати, отримані при визначенні кореляції між усвідомленням вини та значимими цінностями, говорять про значущий позитивний зв'язок між усвідомленням вини та такими значущими цінностями як «свобода» ($r = 0,693$; $p \leq 0,001$), «щасливе сімейне життя» ($r = 0,643$; $p \leq 0,001$), «розвиток себе» ($r = 0,353$; $p \leq 0,01$). Також виявлено наявність помірного зворотного кореляційного зв'язку між усвідомленням вини та значущими цінностями «матеріально-забезпечене життя» ($r = -0,360$; $p \leq 0,01$), «власний престиж» ($r = -0,323$; $p \leq 0,01$), «впевне-

ність у собі» ($r = -0,289$; $p \leq 0,01$). Це вказує на те, що, чим більше значущі для неповнолітніх злочинців цінності свобода, щасливе сімейне життя, розвиток себе та менш значущі такі цінності як впевненість у собі, власний престиж та матеріально-забезпечене життя, тим вище рівень усвідомлення вини.

За допомогою кореляційного аналізу також отримані результати, які вказують на сильний прямиий взаємозв'язок між усвідомленням вини та такими механізмами психологічного захисту як проєкція ($r = 0,698$; $p \leq 0,001$), інтелектуалізація ($r = 0,693$; $p \leq 0,001$), реактивні утворення ($r = 0,640$; $p \leq 0,001$). Виявлено наявність зворотного кореляційного зв'язку між усвідомленням вини та витисненням ($r = -0,689$; $p \leq 0,001$), запереченням ($r = -0,542$; $p \leq 0,001$). Тобто можна стверджувати, що чим більше притаманні неповнолітнім злочинцям реактивні утворення, проєкція та інтелектуалізація, а витиснення та заперечення в меншій мірі, то тим вищий рівень усвідомлення вини.

Виявлено позитивний значущий кореляційний зв'язок між ставленням до понять «покарання» ($r = 0,598$; $p \leq 0,001$), «закон» ($r = 0,512$; $p \leq 0,001$), «потерпілий» ($r = 0,445$; $p \leq 0,001$) та усвідомленням вини. Між ставленням неповнолітніх злочинців до понять «колонія» й «злочин» та усвідомленням ними вини зафіксовано зворотній кореляційний зв'язок, який відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,001$ ($r = -0,612$, $r = -0,366$). Тобто спостерігається тенденція: чим гірше неповнолітні злочинці ставляться до колонії та скоєного ними злочину і краще до покарання, закону та потерпілого, тим вищим є рівень усвідомлення ними своєї вини.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Психологічна структура усвідомлення вини характеризується наявністю трьох складових: когнітивної, емоційної та поведінкової. Когнітивна складова відбиває оцінку неповнолітнім кримінально-правових наслідків злочинного діяння, усвідомлення своєї ролі, ролі інших людей та обставин у скоєному злочині, оцінку ступеня своєї вини. Емоційна складова характеризує емоційно-оціночне ставлення до скоєного злочину, його наслідків, потерпілого та вироку суду. Поведінкова складова визначає певні дії щодо засудження скоєного злочину, каяття, бажання виправитися та ймовірність скоєння злочину у

майбутньому. Усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями відбувається, насамперед, в межах емоційної складової при слабкій представленості когнітивної та поведінкової складових. Усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями визначається кількісно-якісними характеристиками його складових, співвідношення яких визначає три рівні такого усвідомлення: високий (практично повне усвідомлення), середній (часткове усвідомлення) та низький (відсутність або слабе усвідомлення). За результатами дослідження більшість неповнолітніх злочинців частково усвідомлюють свою вину; 1/3 зовсім не усвідомлюють і тільки 1/5 частка неповнолітніх повністю усвідомлює свою вину щодо скоєного злочину. Виявлена залежність між рівнем усвідомлення вини та тяжкістю злочину свідчить, що чим тяжчий злочин, тим вищим є рівень усвідомлення вини.

Процес усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями утруднює недостатнє оволодіння ними емоціями, погане розуміння й прогнозування своєї поведінки та поведінки інших людей, тенденція до «зовнішнього» локусу контролю, використання, насамперед, протективних механізмів захисту – витиснення та заперечення, індивідуалістична ціннісно-мотиваційна спрямованість, недостатній розвиток емоційно-оціночного компоненту правосвідомості.

У перспективі ресоціалізація неповнолітніх злочинців повинна бути спрямована на формування у них високого рівня усвідомлення вини та, паралельно, включати диференційований розвиток тих психологічних (особистісних) чинників, які детермінують цей рівень. Психолого-виховна робота з неповнолітніми злочинцями з високим рівнем усвідомлення вини, насамперед, повинна бути спрямована на корекцію їх емоційної сфери, з неповнолітніми з середнім рівнем усвідомлення своєї вини – на розвиток емоційного та соціального інтелекту, а з неповнолітніми злочинцями з низьким рівнем усвідомлення вини – на розвиток морально-етичних та емпатійних властивостей особистості.

Список використаних джерел

- Дільна З. Психологічні особливості ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 433–436.
- Кацавець Р. Пенітенціарна психологія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2018. 110 с.

- Красілова Ю. Соціально-психологічні чинники ресоціалізації неповнолітніх засуджених : дис.. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. 255 с.
- Максимова Н. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.
- Опальчук Б. Принципи роботи соціального педагога з неповнолітніми в умовах позбавлення волі. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 3 (40). С. 133–137.
- Романова А. Психологічно-правові особливості ресоціалізації засуджених. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Право*. 2021. № 11 (23). С. 40–46.
- Яновська Т. Особливості мотивації вчинення посадових правопорушень особистістю. *Молодий вчений*. 2022. № 1 (101). С. 61–65.

References

- Dilna, Z. (2020). *Psychologichni osoblyvosti resotsializatsii zasudzhenikh*. [Psychological features of resocialization of convicts]. *Porivnialno-analitychne pravo [Comparative and analytical law]*, 1, 433-436 [in Ukrainian].
- Catsavets, R. (2018). *Penitentsiarna psykholohiia [Penitentiary psychology]: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
- Crasilova, Yu. (2020). *Sotsialno-psykholohichni chynnyky resotsializatsii nepovnlitnykh zasudzhenykh [Socio-psychological factors of resocialization of juvenile convicts]*. (PhD diss.). Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universitet imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
- Maksimova, N. (2018). *Psykholohichni mekhanizmy resotsializatsii osib z deviantnoiu povedinkoiu v umovakh suspilnykh zmin [Psychological mechanisms of resocialization of persons with deviant behavior in conditions of social changes]*. Kyiv: Institut psykholohii imeni G. S. Kostyuka [in Ukrainian].
- Opalchuk, B. (2014). *Pryntsypy roboty sotsialnoho pedahoha z nepovnlitnimy v umovakh pozbavlennia voli [Principles of work of a social pedagogue with minors in conditions of deprivation of liberty]*. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy [Bulletin of the National Defense University of Ukraine]*, 3, 133-137 [in Ukrainian].

- Romanova, A. (2021). Psykholohichno-pravovi osoblyvosti resotsializatsii zasudzhennykh [Psychological and legal features of resocialization of convicts]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Pravo [Scientific and information bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi]*, 11 (23), 40-46 [in Ukrainian].
- Yanovska T. (2022). Osoblyvosti motyvatsii vchynennia posadovykh pravoporushen osobystistiu [Peculiarities of motivation for committing official offenses by an individual]. *Molodyi vchenyi [A young scientist]*, 1 (101), 61-65 [in Ukrainian].

T. Yanovska

AWARENESS OF GUILT BY JUVENILE CRIMINALS AS A CONDITION FOR SUCCESSFUL RESOCIALIZATION

This article is devoted to the theoretical analysis of the study of psychological factors of the awareness of guilt by juvenile criminals. The concept of guilt, its psychological meaning and conscious-willed behavior as a sign of a person's sanity are analyzed. The main sign of a person's sanity is the ability to consciously and voluntarily behave, which consists in the ability of a person to be fully aware of the actual nature of his actions (inaction) and to control them. An integral criterion of conscious-volitional behavior is considered to be «socially oriented management of behavior in a choice situation». It means the ability and opportunity: to approach the choice of goals and means of action, being aware of oneself as a member of society, that is, taking into account their consequences for others; to be aware of the cause-and-effect dependencies of the chosen behavior option; to be aware of this variant of behavior as a special case of a certain type and class of phenomena, using at the same time socially oriented evaluations; use the mechanism of criticality in the course of choosing a behavior option; make a decision about the appropriate option of behavior, while maintaining control over it. The problem of the capacity for conscious-willed behavior of minors is studied, the features of resocialization of juvenile criminals are revealed. The processes of correction and resocialization of convicted minors, as well as the peculiarities of educational work with conditionally sentenced minors, are analyzed. Resocialization is understood as an organized social-psychological-pedagogical process of restoring social status, lost or unformed social skills in convicts, reorientation of their social attitudes and referent orientations due to inclusion in new positively oriented relationships. The effectiveness of the resocialization of juvenile criminals depends on the use of a comprehensive approach, combining the efforts of the subjects of the resocialization process at all levels of management.

Key words: *psychological factors, guilt, awareness of guilt, juvenile criminals, voluntary behavior, correction, resocialization.*

Надійшла до редакції 28.05.2023 р.